

سال یازدهم • بهار و تابستان ۱۴۰۴ • شماره ۲۲

Biannual Journal of Islamic Psychology

Vol. 11, No. 22, Spring & Summer 2025

مؤلفه‌های تاب‌آوری فعال مبتنی بر خطبه‌های عاشورایی

حضرت زینب: تحلیل محتوای کیفی

* علیّه رضاداد

** محدثه شایان‌فر

*** جمعه رضاداد

چکیده

این پژوهش با هدف استخراج مؤلفه‌های تاب‌آوری از خطبه‌های حضرت زینب پس از واقعه عاشورا، با استفاده از روش تحلیل محتوای کیفی و به شیوه استقرایی انجام گرفته است. خطبه‌های حضرت زینب در کوفه، دربار ابن‌زیاد و دربار یزید بررسی شدند. یافته‌های پژوهش حاکی از آن است که گفتمان حضرت زینب حاوی مؤلفه‌هایی چون تکیه گاه معنوی، هویت معنوی، تصحیح خطاهای شناختی، سوگ آگاهانه و معنابخش، و مواجهه فعال با واقعیت است. یافته‌ها نشان می‌دهد که گفتمان حضرت زینب، به‌عنوان الگویی منحصر به فرد از تاب‌آوری در بستر فرهنگ اسلامی - شیعی، می‌تواند منبعی الهام‌بخش برای مواجهه مؤثر با بحران‌های اجتماعی در جهان معاصر باشد. این الگو با ترکیب عناصر معرفتی، اخلاقی و معنوی، نه تنها به بازسازی درونی فرد، بلکه به احیای هویت جمعی نیز کمک می‌کند و ظرفیت بالایی برای بازتولید اجتماعی ارزش‌های توحیدمدارانه همچون مقاومت، کرامت و امید دارد و می‌تواند راهبردهای نوینی برای مقاومت و تاب‌آوری در شرایط دشوار ارائه دهد.

کلیدواژه‌ها: تاب‌آوری فعال، حضرت زینب، گفتمان عاشورایی، تکیه گاه معنوی، عزتمندی، سوگ آگاهانه.

* استادیار گروه آموزش معارف اسلامی، دانشگاه فرهنگیان، تهران، ایران (نویسنده مسئول) a.rezadad@cfu.ac.ir

** کارشناسی ارشد روان‌شناسی اسلامی گرایش مثبت‌گرا، دانشگاه قرآن و حدیث، قم، ایران

*** کارشناسی ارشد روان‌شناسی بالینی، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۲/۲۸؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۶/۲۰

مقدمه

تاب‌آوری^۱ روان‌شناختی به توانایی افراد برای حفظ سازگاری خوب و احساسات مثبت در محیط‌های ناخوشایند اطلاق می‌شود و منبعی برای مقابله افراد برای مقاومت در برابر فشار محیطی است (کی و همکاران، ۲۰۲۲).^۲ این مفهوم که در ابتدا در روان‌شناسی تحولی با تأکید بر ویژگی‌های فردی مطرح شد و تنها مفهوم مقاومت در برابر آسیب را دربر داشت (بلاک و بلاک، ۱۹۸۰)^۳، امروزه به‌عنوان مفهومی چندبعدی شناخته می‌شود که ابعاد روان‌شناختی، اجتماعی و فرهنگی را دربر می‌گیرد (آنگر، ترون، هالتگ، ۲۰۲۳).^۴ بر اساس دیدگاه‌های نوین، تاب‌آوری نه یک ویژگی ثابت شخصیتی، بلکه به‌عنوان الگویی پویا و انعطاف‌پذیر از فعالیت روان‌شناختی است که در بستر شرایط خاصی شکل می‌گیرد (استافر، ۲۰۱۱).^۵ این الگو با ایجاد انگیزه‌های قوی، فرد را برای مواجهه با چالش‌های محیطی توانمند می‌سازد و از طریق تقویت رفتارهای هدفمند، فرایند سازگاری و بازگشت به حالت تعادل را تسهیل می‌کند. این فرایند که همواره با هیجانات و شناخت فرد درآمیخته است، در واقع پاسخی پویا به موقعیت‌های ویژه محسوب می‌شود و در تعامل فرد با محیط و منابع در دسترس او ساخته می‌شود. به این ترتیب، تاب‌آوری در این دیدگاه، نه یک صفت ذاتی، بلکه شیوه‌ای از واکنش است که در رابطه پویا با بافت‌های خاص معنا پیدا می‌کند. بر این اساس، نظریه‌پردازان معاصر تاب‌آوری را نه یک وضعیت ایستا، بلکه فرآیندی پویا می‌دانند که در آن فرد در تعامل مستمر با محیط، هم از بحران‌ها عبور می‌کند و هم امکان رشد پس از واقعه را فراهم می‌آورد (ماستن، ۲۰۰۱).^۶ این دیدگاه سیستمی، تاب‌آوری را یک فرایند و محصول تعامل سه‌گانه عوامل زیستی، روان‌شناختی و اجتماعی می‌داند (راتر، ۲۰۱۲)^۷ که تحت تأثیر عوامل روان‌شناختی و معنوی مختلفی ارتقا می‌یابد. یکی از مهم‌ترین مؤلفه‌هایی که به ارتقای تاب‌آوری

روانشناسی

۴۴

مؤلفه‌های تاب‌آوری فعال مبتنی بر خطبه‌های عاشورایی...

1. Resilience

2. Ke, G. N., Grajfoner, D., Wong, R. M. M., Carter, S., Khairudin, R., Lau, W. Y. & Lee, S. C.

3. Block, J. H. & Block, J.

4. Ungar M., Theron L., Höltege J.

5. Stoffer, E. S.

6. Masten, A. S.

7. Rutter, M.

منجر می‌شود، تعمیق باورهای معنوی است. این مؤلفه با ایجاد هدفمندی در زندگی و تسکین روانی در شرایط دشوار، نقش مهمی در ارتقای تاب‌آوری ایفا می‌کند (هاشمی و جوکار، ۱۳۹۰). از سوی دیگر، مثبت‌نگری (حسن‌ظن) به‌عنوان یک جهت‌گیری کلی در زندگی، هم در روابط بین‌فردی و هم در ارتباط با خداوند، می‌تواند در مواجهه با سختی‌ها به‌کار بیاید (جعفری و هراتیان، ۱۳۹۷). هدفمندی در زندگی نیز به‌عنوان یکی از مؤلفه‌های کلیدی در ارتقای تاب‌آوری شناخته می‌شود. تحقیقات نشان می‌دهند افرادی که اهداف معناداری در زندگی دارند، در مواجهه با فشارهای روانی بهتر عمل می‌نمایند (شیوندی‌چلیچه، عبدالملکی، قلمی و نفر، ۱۴۰۲). همچنین باور به خودکارآمدی به‌عنوان باور فرد به توانایی‌های خود در مواجهه با چالش‌ها، می‌تواند نقش تعیین‌کننده‌ای در سلامت روان و مقاومت افراد داشته باشد (حسینی دولت‌آبادی، صادقی، سعادت و خدایاری، ۱۳۹۳). علاوه بر این، آموزش عزت‌نفس بر تاب‌آوری افراد می‌تواند تأثیر مثبتی داشته باشد (آق و آخوندزاده، ۱۴۰۳). مهارت حل مسئله نیز به‌عنوان یک راهبرد مقابله‌ای مؤثر شناخته می‌شود که می‌تواند کیفیت زندگی و تاب‌آوری را افزایش دهد (فتحعلی‌خانی و همکاران، ۱۴۰۲). در نهایت، توسعه روابط میان‌فردی به‌عنوان بخش مهمی از مهارت‌های انسانی، می‌تواند در ایجاد ارتباطات مؤثر و افزایش تاب‌آوری اجتماعی نقش داشته باشد (مدی، خوشابا، ۲۰۰۵^۱). محققان به‌طورکلی، ویژگی‌هایی را برای افراد تاب‌آور برشمرده‌اند: نخست آنکه این افراد از اعتمادبه‌نفس بالایی برخوردارند و با نگرش‌ها و باورهای مثبت به چالش‌های زندگی می‌نگرند؛ دوم اینکه این افراد در زندگی هدفمند و معناگرا هستند و معنا و هدف مشخصی برای آنچه بر عهده آنان گذاشته شده در نظر می‌گیرند؛ ویژگی سوم این افراد آن است که این افراد توانایی حل مسئله را داشته و می‌توانند خود را با شرایط متغیر سازگار نموده و راه‌حل‌های خلاقانه ارائه نمایند؛ و چهارم اجتماعی بودن این افراد و بهره‌گیری از حمایت اجتماعی برای برون‌رفت از مشکلات است (کوپر، فلینت‌تیلور، پیرن، ۲۰۱۳^۲). در بستر مطالعات دینی، تاب‌آوری بر پایه‌های اعتقادی و ارزش‌های معنوی استوار است (بخشی‌زاده و همکاران، ۱۳۹۵) که در آن بحران‌ها نه تنها تهدید، بلکه فرصتی برای تعالی روحی و اجتماعی محسوب می‌شوند. در این میان، واقعه عاشورا و نقش محوری حضرت زینب علیها السلام به‌عنوان

1. Maddi S. R., Khoshaba D.

2. Cooper, C. L; Flint-Taylor, J. & Pearn, M.

الگوی بی‌بدیل تاب‌آوری، نمونه‌ای کم‌نظیر از تجلی این مفهوم در سخت‌ترین شرایط تاریخی است. خطبه‌های ایشان در کوفه و شام از چند منظر حائز اهمیت پژوهشی است: نخست از جنبه تاریخی؛ این خطبه‌ها در بحرانی‌ترین شرایط ممکن ایراد شده‌اند؛ دوم از منظر محتوایی؛ ترکیبی کم‌نظیر از عمق معرفت دینی، بینش سیاسی و مهارت‌های ارتباطی را به نمایش می‌گذارند؛ و سوم از دیدگاه روان‌شناختی؛ الگویی عملی از تبدیل تهدید به فرصت را ارائه می‌دهند. تحلیل این خطبه‌ها نشان می‌دهد که ایشان با بهره‌گیری از مؤلفه‌هایی چون ایمان عمیق، بصیرت اجتماعی، مهارت‌های اقناعی و درک دقیق از روان‌شناسی جمعی، توانستند بزرگ‌ترین بحران تاریخ تشیع را به نقطه عطفی برای بیداری امت تبدیل کنند.

پژوهش حاضر با بهره‌گیری از روش تحلیل محتوای کیفی و با رویکردی ترکیبی (تلفیق تحلیل گفتمان تاریخی با روان‌شناسی مثبت‌نگر) در پی پاسخ به این پرسش است که مؤلفه‌های کلیدی تاب‌آوری در گفتمان حضرت زینب (علیها السلام) به‌عنوان اسوه صبر و مقاومت کدام‌اند و چگونه می‌توانند در شرایط معاصر به کار گرفته شوند؟ فرضیه محوری این پژوهش آن است که خطبه‌های ایشان حاوی الگویی جامع از تاب‌آوری است که هم بعد انفعالی (تحمل و صبر) و هم بعد فعال (مقاومت و تغییر اجتماعی) را دربر می‌گیرد و می‌تواند مبنای نظری مناسبی برای توسعه مدل‌های بومی تاب‌آوری باشد.

در زمینه مطالعات تاب‌آوری مبتنی بر منابع اسلامی، پژوهش‌های متعددی انجام شده است. لزگی، داداشی و خطیب (۱۴۰۳) در مطالعه‌ای با عنوان «مؤلفه‌های روان‌شناختی تاب‌آوری دینی بر اساس آموزه‌های اسلامی»، با بررسی قرآن کریم و احادیث اسلامی، ۵۳ مفهوم، ۲۰ مقوله و ۵ بعد مرتبط با تاب‌آوری را شناسایی کردند. در این پژوهش، مؤلفه‌های تاب‌آوری دینی شامل شش مقوله اصلی شجاعت، خودمهارگری، انعطاف‌پذیری، پایداری، پذیرش و خردورزی بوده است.

مطالعه دیگر توسط علی اکبری، نصر اصفهانی و نصر اصفهانی (۱۴۰۳) با عنوان «تبیینی بر مصادیق تاب‌آوری در سیره چهار بانوی شاخص در منابع اسلامی» انجام شده است. این پژوهش که با هدف ارتقای مهارت‌های تاب‌آوری صورت گرفته، به بررسی سیره حضرت زینب (علیها السلام)، حضرت خدیجه (علیها السلام)، حضرت فاطمه زهرا (علیها السلام) و حضرت آسیه (علیها السلام) پرداخته است. یافته‌ها نشان داد که رفتارهای این بانوان بزرگوار، شامل پاسخ تاریخی حضرت زینب (علیها السلام) به عبیدالله بن زیاد، تلاش‌های حضرت زهرا (علیها السلام) در محکوم کردن غاصبان خلافت و فدک، تحمل‌پذیری حضرت

خدیجه علیها السلام در برابر زنان متعصب قریش و محاصره اقتصادی، و مقاومت حضرت آسیه علیها السلام در برابر تهدیدهای فرعون، نمونه‌های بارزی از تاب‌آوری در سیره ایشان است. این پژوهش چهار مؤلفه اصلی تاب‌آوری شامل بازگشت، تحمل‌پذیری، انعطاف و تغییر را شناسایی کرده و راهکارهای ارتقای آن را ایمان به معاد، آگاهی از سنت‌های الهی (ابتلا و استدراج)، اعتماد به وعده‌های الهی و ذکر و یاد خداوند معرفی نموده است.

در پژوهشی با عنوان «بازشناسی مفهوم و تبیین تاب‌آوری با بهره‌گیری از دعای عرفه امام حسین علیه السلام»، امینی تهرانی و علی‌اکبری (۱۴۰۳) به این نتیجه رسیدند که عوامل ایجادکننده تاب‌آوری شامل خداشناسی، خودشناسی، هستی‌شناسی، ارتباط انسان با خداوند، و طلب مغفرت و بازگشت به اوست. این عوامل همگی در سنت الهی و متون دینی دارای مفاهیم متناظر هستند. نتایج این مطالعه نشان داد که تأمل در توصیه‌های دعای عرفه امام حسین علیه السلام می‌تواند در بهبود مهارت‌های تاب‌آوری و تقویت توانایی مواجهه با مشکلات مؤثر باشد.

همچنین در مطالعه دیگری با عنوان «تبیینی بر تاب‌آوری با استفاده از آموزه‌های امام سجاد علیه السلام»، امینی تهرانی و علی‌اکبری (۱۴۰۲) عوامل تاب‌آوری را شامل تلقین مثبت، حفظ آمادگی، حفظ روابط خانوادگی، تحمل مشکلات و بحران‌ها، پذیرش شرایط غیرقابل تغییر، تعیین اهداف واقع‌بینانه و حرکت به سوی آنها، و اعتماد به نفس معرفی کردند. این پژوهش نشان داد که به‌کارگیری آموزه‌های امام سجاد علیه السلام می‌تواند در افزایش تاب‌آوری دانش‌آموزان مؤثر باشد.

سیدخراسانی و شجاعی (۱۴۰۲) در پژوهش خود با عنوان «مدل مفهومی تاب‌آوری روان‌شناختی بر اساس آیات و روایات»، نه مؤلفه اصلی تاب‌آوری شامل تعهد مذهبی، پذیرش، نگرش تکلیف‌مدارانه، جهت‌گیری هدف، قوت اراده، ثبات در سختی‌ها، ظرفیت سازگاری، صلابت و نیرومندی، و کنترل هیجانی را شناسایی کردند. این مؤلفه‌ها در چهار بُعد وظیفه‌شناسی، پایداری، انعطاف و رشد شخصی دسته‌بندی شدند.

حبیب‌الهی (۱۴۰۰) نیز در مقاله «عوامل و مؤلفه‌های تاب‌آوری از منظر قرآن و روایات» به بررسی اشتراکات و تفاوت‌های مفهوم تاب‌آوری با مفاهیم قرآنی صبر و حلم پرداخته است. این پژوهش نشان می‌دهد که عوامل ایجادکننده تاب‌آوری مانند تلقین مثبت، حفظ آمادگی، روابط خانوادگی، تحمل مشکلات، پذیرش شرایط، هدف‌گذاری واقع‌بینانه و اعتماد به نفس، همگی در منابع اسلامی مورد تأکید قرار گرفته‌اند.

با توجه به بررسی پیشینه پژوهش، اگرچه مطالعات گسترده‌ای در زمینه تاب‌آوری انجام شده است، اما تحقیقات اندکی به تحلیل الگوهای تاب‌آوری در گفتمان شیعی با محوریت نقش زنان پرداخته‌اند؛ بنابراین این پژوهش بر آن است تا مؤلفه‌های تاب‌آوری را در گفتمان حضرت زینب علیها السلام بررسی کند و نشان دهد چگونه می‌توان از رنج و مصیبت به‌سوی مقاومتی فعال و پایدار حرکت کرد.

روش تحقیق

روش مطالعه حاضر، تحلیل محتوای کیفی از نوع استقرایی و مبتنی بر رویکرد عرفی^۱ است. در این نوع تحلیل، پژوهشگر تلاش می‌کند بدون تکیه بر طبقه‌بندی‌ها یا نظریه‌های پیش‌فرض، مفاهیم و مقولات را به‌طور مستقیم و از دل داده‌های خام استخراج کند. رویکرد تحلیل محتوای عرفی غالباً زمانی کاربرد دارد که چارچوب نظری یا ادبیات پیشین درباره پدیده مورد مطالعه محدود یا ناکافی باشد. در این شرایط، دسته‌بندی‌ها و مقولات از دل داده‌ها و بر اساس مشاهده و تحلیل مستمر پژوهشگر ظاهر می‌شوند؛ بنابراین قضاوت‌های مبتنی بر پیش‌فرض‌های نظریه‌ای حداقلی است و تأکید بر ظهور استقرایی مفاهیم دارد (ایمان و نوشادی، ۱۳۹۰). زمانی که پژوهشگر سعی دارد در حوزه‌ای جدید به فهمی تازه دست یافته و مدل یا نظریه‌ای در آن زمینه تدوین کند، از تحلیل محتوای استقرایی بهره می‌گیرد (مؤمنی‌راد و همکاران، ۱۳۹۲).

در این پژوهش نیز، تحلیل خطبه‌های حضرت زینب علیها السلام بعد از واقعه عاشورا با تمرکز بر معنای آشکار و پنهان پیام‌ها انجام شد. واحد تحلیل، قطعات معنایی (عبارات و جملات) بود که از متن خطبه‌ها (بر اساس نسخه کتاب «اللاهوف» سیدبن طاووس) استخراج گردید. به‌منظور اطمینان از شناسایی مقولات دقیق و پرهیز از تحمیل طبقات پیش‌ساخته، متن خطبه‌ها به‌صورت مکرر مطالعه شد؛ سپس به شیوه خط به خط و واژه به واژه به کدگذاری مفاهیم پرداخته شد و مقولات بر اساس شباهت‌ها و تفاوت‌ها شکل گرفتند. فرآیند کار نیز شامل شش مرحله اساسی بود: انتخاب مسئله، جمع‌آوری داده‌ها، انتخاب متن‌های تحلیل‌شده، مفهوم‌سازی، مقوله‌بندی و تحلیل نتایج. در نهایت، با بهره‌گیری از روش تحلیل محتوای کیفی عرفی و رعایت اصول استقرایی، مقوله‌ها به‌صورت منعطف و همسو با داده‌ها استخراج و طبقه‌بندی شدند (ایمان و نوشادی، ۱۳۹۰).

یافته‌ها

در این پژوهش، پس از استخراج و کدگذاری مفاهیم کلیدی از متون مورد مطالعه، مقوله‌های اصلی و فرعی با توجه به روابط درونی و اشتراکات معنایی بین کدها شناسایی و تعریف عملیاتی شدند تا چارچوبی نظام‌مند برای تحلیل محتوای خطبه‌ها فراهم گردد. مقوله‌های اصلی استخراج‌شده از خطبه‌های حضرت زینب (علیها السلام) و تعریف عملیاتی از آنها به شرح ذیل می‌آید:

تکیه گاه معنوی

تکیه گاه معنوی در گفتمان حضرت زینب (علیها السلام) به عنوان مقاومت ایمانی - توحیدی، الگویی پویا و فعال در مواجهه با مصائب ارائه می‌دهد که با تکیه بر دورکن اساسی شکل می‌گیرد: از یک سو با استناد به آیاتی که عاقبت شوم ستمگران را ترسیم می‌کند^۱ (ابن طاووس، بی‌تا، ص ۱۸۱) و حیات جاویدان شهیدان را یادآور می‌شود^۲ (همان، ص ۱۸۴)، نگاهی توحیدی به رویدادها ارائه می‌دهد که در آن مهلت دادن به دشمنان نه نشانه غفلت که فرصتی برای افزایش گناهان آنان تفسیر می‌شود^۳ (همان، ص ۱۸۲)؛ از سوی دیگر، این مقاومت با درخواست انتقام تنها از خداوند «خدایا حق ما را بگیر»^۴ (همان، ص ۱۸۳) و اعلام توکل کامل «من شکایت به نزد خدا برم و توکلم به اوست»،^۵ امیدواری فعالانه‌ای را نمایان می‌سازد که به جای انفعال، به قدردانی از مقام شهیدان «سپاس خدا را که کار سادات جوانان بهشت را با سعادت پایان داد»^۶ و تأکید بر علم بی‌کران پروردگار^۷ می‌انجامد.

هویت معنوی

هویت معنوی در کلام حضرت زینب (علیها السلام) تجسم عینی حفظ کرامت انسانی است؛ جایی که با پرسشی

۱. يَقُولُ ثُمَّ كَانَ عَاقِبَةُ الَّذِينَ آسَأُوا الشُّوَى أَنْ كَذَّبُوا بِآيَاتِ اللَّهِ وَكَانُوا بِهَا يَسْتَهْزِئُونَ.

۲. لَا تَحْسَبَنَّ الَّذِينَ قُتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَمْواتاً بَلْ أَحْيَاءٌ عِنْدَ رَبِّهِمْ يُرْزَقُونَ.

۳. إِنَّمَا نُمَلِّئُهُمْ لَهِمْ لِيُزَادُوا إِثْمًا وَلَهُمْ عَذَابٌ مُهِينٌ.

۴. اللَّهُمَّ خُذْ لَنَا بِحَقِّنَا.

۵. فَإِنَّ اللَّهَ الْمُسْتَكِّي وَعَلَيْهِ الْمُعْوَلُ فَكَيْدُ كَيْدِكَ وَاسِعٌ سَعْيِكَ وَنَاصِبٌ جُهْدِكَ قَوْلَهُ لَا تَمُودُ ذُرِّيَّتَنَا وَلَا تُمِيتْ وَحْيَنَا وَلَا تُدْرِكْ أَمَدَنَا وَلَا تَرْحُضْ عَنْكَ عَازِمًا.

۶. حَيْثُ يَجْمَعُ اللَّهُ شَمْلَهُمْ وَيَلْمُ شَعْنَهُمْ وَيَأْخُذُ بِحَقِّهِمْ وَلَا تَحْسَبَنَّ الَّذِينَ قُتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَمْواتاً بَلْ أَحْيَاءٌ عِنْدَ رَبِّهِمْ يُرْزَقُونَ.

۷. وَحَسْبُكَ بِاللَّهِ حَاكِمًا وَبِمُحَمَّدٍ ﷺ خَصِيماً وَبِجَبْرِئِيلَ ظَهِيراً وَتَسْلَعُ مِنْ سَوَّلِكَ وَمَكَتِكَ مِنْ رِقَابِ الْمُسْلِمِينَ "بِئْسَ لِلظَّالِمِينَ بَدَلًا وَلَيْكُمُ سَرٌّ مَكَانًا وَأَضْعَفُ جُنْدًا".

آتشین «آیا این عدالت است...؟»^۱ (ابن طاووس، بی‌تا، ص ۱۸۲)، نه تنها بی‌عدالتی حاکم را افشا می‌کند، بلکه کرامت ذاتی انسان را - حتی در چهره اسیران - حقی تغییرناپذیر می‌داند. این پرسش فراتر از اعتراض صرف، بیانیه‌ای عملی است که عزت انسانی را از انحصار قدرت ظالمان می‌رهاند. بازآفرینی هویت جمعی در جمله تاریخی «سوگند به خدا... ارزش تو را پست می‌شمرم»^۲ (همان، ص ۱۸۴) متجلی می‌شود. این سخن تنها طرد فردی یزید نیست، بلکه بازتعریف هویت جامعه مؤمنان در تقابل همه‌جانبه با نظام باطل است. حضرت زینب علیها السلام با این بیان، هویت «ما» را نه در اسارت جسم، بلکه در آزادگی روح تعریف می‌کند و هویت «آنان» را که بر مدار ستم می‌چرخد، پست می‌نماید. افزایش خودارزشمندی نیز در سپاسگزاری ایشان از خداوند «که ما را به پیامبرش گرامی داشت...»^۳ (مفید، ۱۴۱۳ق، ج ۲، ص ۱۱۳) و تأکید بر طهارت ذاتی‌شان^۴ (مفید، ۱۴۱۳ق، ج ۲، ص ۱۱۳) به اوج می‌رسد. در اینجا، خودارزشمندی تنها یک احساس درونی نیست، بلکه سلاحی اخلاقی است که حضرت زینب علیها السلام با آن خط تمایز بین حقیقت و باطل را مشخص می‌کند. این خودشناسی ریشه‌دار، همان تاب‌آوری اخلاقی است که در طوفان حوادث نه تنها مقاومت، بلکه بالندگی به دنبال دارد.

تصحیح خطاهای شناختی

خطبه‌های حضرت زینب علیها السلام نمونه بی‌نظیری از تاب‌آوری فعال را از طریق اصلاح باورهای نادرست نشان می‌دهد. ایشان با پرسش‌های تکان‌دهنده‌ای مانند «آیا پنداشته‌ای که چون اطراف و اکناف زمین و آسمان را بر ما تنگ کردی تا ما را مانند اسیران از این سوبه آن سو بکشاند، این نشان آن است که خدا ما را خوار، و تو را گرامی داشته است؟ و آیا گمان می‌کنی این از جایگاه والای توست که چنین باد به دماغ افکنده‌ای و با تکبر به اطراف خود می‌نگری؟ چون دنیا را به کام، و امور را رام خود می‌یابی، از شادی در پوست خود نمی‌گنجی» (ابن طاووس، بی‌تا، ص ۱۸۱)، به اصلاح اساسی باورهای غلط حاکمان می‌پردازند. این پرسش‌های هوشمندانه، الگویی از بازنگری فکری بر اساس توحید را ارائه می‌دهد که در آن باور اغراق‌آمیز یزید درباره قدرت خود (پنداشته‌ای بر ما چیره شده‌ای) را با تکیه بر بینش الهی (مهلت دادن به ستمگران، فرصتی برای افزایش

۱. أَمِنَ الْعَدْلُ.

۲. إِنِّي لَأَسْتَضِعُّ قَدْرَكَ.

۳. الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي أَكْرَمَنَا بِرَبِّهِ مُحَمَّدٍ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ.

۴. وَطَهَّرَنَا مِنَ الرِّجْسِ تَطْهِيراً.

گناهانشان است) اصلاح می‌کنند؛ همچنین نگاه دنیوی به مفهوم پیروزی و شکست را با یادآوری جایگاه الهی عاقبت شوم ستمگران دگرگون می‌سازند و پایه‌ای برای مقاومت سازنده ایجاد می‌کنند. ایشان با پیش‌بینی آینده‌نگرانه پیامدهای اعمال ظالمان را ترسیم می‌کند. عباراتی همچون «به زودی خداوند تو و ایشان را در یکجا گرد آورد»^۱ و «پس اگر [می‌پنداری امروز] ما را به اسارت گرفته‌ای، به زودی خواهی دید...»^۲ (ابن طاووس، بی‌تا، ص ۱۸۵)، نشان‌دهنده آینده‌نگری و اطمینان بر تحقق عدالت الهی است که در آن «پروردگارت در کمین است»^۳ (همان، ص ۱۴۸). این نگاه آینده‌نگرانه مقاومت را از چارچوبی مقطعی فراتر برده و به حرکتی مستمر تبدیل می‌کند که هم واقعیت‌های موجود را می‌سنجد و هم پیامدهای حتمی آن را نمایان می‌سازد.

سوگ آگاهانه و معنابخش

سوگ آگاهانه و معنابخش در سخنان حضرت زینب علیها السلام فراتر از یک واکنش هیجانی ساده است و به کنشی تحلیلی و سازنده هویت تبدیل می‌شود. در این فرآیند، سوگواری با آگاهی همراه است؛ به گونه‌ای که اندوه نه نشانه ضعف، بلکه ابزاری برای بیداری و مقاومت به کار گرفته می‌شود. هنگامی که حضرت زینب علیها السلام می‌فرماید: «به جان خودم بزرگ ما را کشتی و خاندان ما را هلاک کردی و شاخه‌های خانواده ما را بریدی و رشته ما را از بن برکندی»^۴ (همان، ص ۱۶۱)، این بیان تنها روایت یک مصیبت نیست، بلکه نکوهشی آگاهانه و دقیق نسبت به جنایت نظام ظالم است که پیامدهای آن را به روشنی نشان می‌دهد. همین آگاهی است که سوگواری را از سطح فردی فراتر برده و به بعدی اجتماعی و تاریخی می‌رساند. در سوی دیگر، تحلیل معناشناسانه رنج نشان می‌دهد که مصیبت پایان داستان نیست، بلکه متنی برای فهم عمیق‌تر واقعیت‌های هستی است. اشاره حضرت زینب علیها السلام به اینکه «اما چه کنم که دیده‌ها اشک‌ریزان است و سینه‌ها سوزان است» بعد از آنکه یزید و ظلم یزیدیان را یادآور می‌شود و آنان را تحقیر می‌کند^۵ (همان، ص ۱۸۴)، بیانگر

۱. حَيْثُ يَجْمَعُ اللَّهُ شَمْلَهُمْ وَيَلْمُ شَعَثَهُمْ وَيَأْخُذُ بِحَقِّهِمْ.

۲. وَلَكِنْ إِنَّاخُذُّنَا مَغْماً لَنَجِدَنَّكَ وَشَيْكاً مَغْماً جِئْنَا لَنَجِدَنَّكَ إِلَّا مَا قَدَّمْتَ يَدَاكَ....

۳. وَإِنْ رَبُّكُمْ لِبِالْمُزَادِ.

۴. لَعَمْرِي لَقَدْ قَتَلْتَ كَهْلِي، وَاجْتَنَنْتَ أَصْلِي.

۵. وَلَيْسَ جَرَّتْ عَلَيَّ الدَّوَاهِي مَخَاطِبَتَكَ إِنِّي لِأَسْتَضِعُّ قُدْرَكَ وَأَسْتَغْطِمْ تَقَرُّبَكَ وَأَسْتَكْبِرُ تَوْبِيخَكَ لَكِنَّ الْعَيْنَ عِبْرِي وَالضُّدُورَ حَرِيَّ الْأَوَّلِ الْعَجَبِ كُلِّ الْعَجَبِ لَقَتَلْتَ جَرْبَ اللَّهِ الْتَجَبَاءَ بِجَرْبِ الشَّيْطَانِ الْطَّلَاءَ فَهَذِهِ الْأَيْدِي تَنْطَلِفُ مِنْ دِمَائِنَا وَالْأَفْوَاهُ تَنْتَحَلِبُ مِنْ لُحُونِنَا.

عبور از سطح نخستین اندوه و پرداختن به معنا و عمق رنج است. تحلیل معناشناختی ایشان از رنج در جمله «جز زیبایی ندیدم»^۱ (ابن طاووس، بی‌تا، ص ۱۶۰) به اوج می‌رسد که در آن مصیبت عظیم از منظری متعالی بازتعریف می‌شود. این نگاه، رنج را از حیطه پوچی خارج کرده و به آن معنا می‌بخشد.

مواجهه فعال با واقعیت

مواجهه فعال با واقعیت و دادخواهی در خطبه‌های حضرت زینب (ع) به مثابه الگویی برجسته از تاب‌آوری اخلاقی تجلی می‌یابد که در دو بعد مکمل شکل می‌گیرد: افشاکاری با حفظ عزت و پیش‌بینی آینده‌نگرانه. افشاگرانه بودن کلام ایشان، نه واکنشی هیجانی، بلکه کنشی حساب‌شده است که حقیقت را با رعایت شأن و کرامت بی‌پرده بیان می‌کند؛ جایی که می‌فرماید: «می‌دانید چه جگری از رسول خدا (ص) بریدید؟ و چه پرده‌نشینی از حرمش بیرون کشیدید؟ و چه خونی از او ریختید؟ و چه احترامی از او هتک کردید؟»^۲ (همان، ص ۱۴۸). این بیان نه فقط افشای جنایت است، بلکه در چارچوبی عزتمندانه و مبتنی بر شأن نبوی صورت گرفته است. سخنان دیگری چون «به خدا سوگند لکه ننگ آنچه بر سر ما آورده‌ای هرگز سترده نخواهد شد»^۳ (همان، ص ۱۸۵)، نمادی از حفظ عزت و کرامت در برابر رنج و سختی است.

جدول ۱: مقولات مرتبط با تاب‌آوری استخراج‌شده از خطبه‌های حضرت زینب (ع)

مقوله اصلی	زیرمقوله‌ها	نمونه جملات	فراوانی درصد فراوانی
تکیه گاه معنوی	نگاه توحیدی به سرانجام	«قَالَتُ الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ وَصَلَّى اللَّهُ عَلَى رَسُولِهِ وَأَلْبِهَ أَجْمَعِينَ صَدَقَ اللَّهُ سُبْحَانَهُ كَذَلِكَ يَقُولُ: ثُمَّ كَانَ عَاقِبَةُ الَّذِينَ أَصَاءُوا الشَّوْءَ أَنْ كَذَّبُوا بِآيَاتِ اللَّهِ وَكَانُوا بِهَا يَسْتَهْزِئُونَ» زینب (ع) دختر علی برخاست و گفت: خدا و رسولش راست گفته‌اند که: «سرانجام کسانی که اعمال بد مرتکب شدند، به جایی رسید که آیات خدا را تکذیب کردند و آن را به مسخره گرفتند (ابن طاووس، بی‌تا، ص ۱۸۱). «أَتَسِيتُ قَوْلَ اللَّهِ تَعَالَى: وَلَا يَخْشَعْنَ الَّذِينَ كَفَرُوا إِنَّمَا نُمْلِي لَهُمْ خَيْرٌ لَأَنْفُسِهِمْ إِنَّمَا نُمْلِي لَهُمْ لِيُذْذَرُوا إِنَّمَا وَلَهُمْ عَذَابٌ مُهِينٌ»؛ مگر فرموده خدا را فراموش کرده‌ای؟ که کافران کمان نبرند ملتی را که ما به آنان می‌دهیم به خیر آنان است؛ مهلت ما فقط به آن منظور است که گناهشان فروتر گردد و شکنجه‌ای دلت بخش برای آنان آماده است» (ابن طاووس، بی‌تا، ص ۱۸۲).	۲۰ ۱۱

۱. مَا رَأَيْتُ إِلَّا جَمِيلًا.

۲. أَتَذَرُونَ أَيُّ كَيْدٍ لِرَسُولِ اللَّهِ فَرِيتُمْ وَأَيُّ كَرِيمَةٍ لَهُ أُبْرِزْتُمْ وَأَيُّ دَمٍ لَهُ سَفَكْتُمْ وَأَيُّ حُرْمَةٍ لَهُ هَتَكْتُمْ.

۳. قَوْلَ اللَّهِ... لَا تَرْخُصْ عِنكَ عَارَهَا.

مقوله اصلی	زیرمقوله‌ها	نمونه جملات	فراوانی درصد فراوانی
		«هَؤُلَاءِ قَوْمٌ كَتَبَ اللَّهُ عَلَيْهِمُ الْقَتْلَ، فَيَبْزَوْنَ إِلَى مُضَاجِعِهِمْ»؛ اینان گروهی بودند که خدا کشته شدن را برایشان مقدر کرده بود و به محل مقرر قدم گذاشتند (ابن طلوس، ص ۱۶۱).	
	امیدورزی بویا	«اللَّهُمَّ خُذْ لَنَا بِحَقِّنَا وَانْتَقِمْ مِنْ ظَالِمِنَا»؛ خدایا حق ما را بگیر و انتقام ما را از آن که بر ما ستم کرد، بستان (ابن طلوس، ص ۱۸۳).	
		«خَيْثُ يَجْمَعُ اللَّهُ سَمَلَهُمْ وَيَلْتَمِسُ سَعَتَهُمْ وَيَأْخُذُ بِحَقِّهِمْ وَلَا تُخَسِّنُ الَّذِينَ قُتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَمْوَالًا بَلَىٰ أَعْيُنًا عِنْدَ رَبِّهِمْ يُرْزَقُونَ»؛ در روزی که خدای جمع آنها را جمع می‌کند و پس از پراکندگی گرد همشان می‌آورد، این همان گفته خداست که فرمود: هرگز کسانی را که در راه خدا کشته شده‌اند، مرده مپندار که آنان زنده‌اند و نزد پروردگارشان روزی داده می‌شوند (ابن طلوس، ص ۱۸۴).	
		«وَالْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ الَّذِي خَفَمَ لِأَوْلَادِنَا بِالسَّعَادَةِ وَالْمَغْفِرَةِ وَالْإِخْرَافِ بِالسَّهَادَةِ وَالزَّخْمَةِ وَنَشَأَ اللَّهُ أَنْ يُكْمِلَ لَهُمُ الْقَوَاتِ وَيُوجِبَ لَهُمُ الْغَزِيَّةَ وَيُخَيِّسَ عَلَيْنَا الْخِلَافَةَ إِنَّهُ رَجِيمٌ وَدُودٌ وَخَشْبَتُنَا اللَّهُ وَنَعْمَ الْوَكِيلُ»؛ پس سیاس پروردگار جهانیان را که اول ما را با خوشبختی و مغفرت و آخر ما را با شهادت و رحمت پایان داد و از خدا می‌خواهم که پاداش آنان را به طور کامل و هرچه بیشتر عطا فرماید و ما را بازماندگان نیکی گرداند که او مهربان و با محبت است و خداوند ما را بس است و وکیل نیکوئی است (ابن طلوس، ص ۱۸۶).	
هویت معنوی	حفظ کرامت انسانی	«وَلَيْسَ جَزَاءُ عَلِيِّ الدَّوَاهِي مَخَاطِبَتِكَ إِنِّي لَأَسْتَضِعُّ قُدْرَتَكَ وَأَسْتَغْظُمُ تَقَرُّعَكَ وَأَسْتَكْثِرُ تَوْبِيخَكَ»؛ و اگرچه پیش آمده‌ای ناگوار روزگار مرا به سخن گفتن با تو کشانده، ولی درعین‌حال ارزش ات از نظر من ناچیز و سرزنشت بزرگ و ملامت بسیار است (ابن طلوس، ص ۱۸۴-۱۸۵).	۲۷/۷
	بازآفرینی هویت جمعی	«قَوْلَهُ مَا فُرِيتَ إِلَّا جَلْدُكَ وَلَا عَزَّزْتَ إِلَّا لَحْمَكَ وَلَقَدْ رَدَّ عَلَى رَسُولِ اللَّهِ ﷺ بِمَا تَحَقَّلْتَ مِنْ سَفَلٍ دِمَاءَ ذُرِّيَّتِهِ وَانْتَهَكَتَ مِنْ حَرَمِيَّتِهِ عِثْرَتِهِ وَلَحْمَتِهِ»؛ یزید به خدا قسم ندیدیدی مگر پوست خود را و نبریدی مگر گوشت خود را و مسلماً با همین باری که از ریختن خون ذریه رسول خدا ﷺ و هتک احترام او و خاندان و خویشانش بر دوش داری به رسول خدا وارد خواهی شد (ابن طلوس، ص ۱۸۴).	۴
	افزایش خودارزشمندی	«قَالَتْ: أَلَمَّا يَنْتَضِحِ الْفَافِي، وَيَكْذِبَ الْفَاجِرُ وَهُوَ غَيْرُنَا»؛ زینب فرمود: فقط فاسق رسوا می‌شود و فاجر دروغ می‌گوید و او دیگری است نه ما (ابن طلوس، ص ۱۸۲).	
		«قَوْلَهُ لَا تَمْحُذِكُنَا وَلَا تُؤْيِثْ وَحِينًا وَلَا تَدْرِكْ أَمَدَنَا وَلَا تَرْخُصْ عَنكَ غَارَهَا»؛ به خدا قسم نه نام ما را توانی محو کردن و نه نور وحی ما را خاموش کردن و به ما نخواهی رسید و این ننگ از دامن تو شسته نخواهد شد (ابن طلوس، ص ۱۸۵).	
تصحیح خطاهای شناختی	بازبینی انتقادی اعتقادات	«أَطْلَنْتُ يَا يَزِيدُ خَيْثُ أَخَذْتَ عَلَيْنَا أَقْطَارَ الْأَرْضِ وَأَقَافِ السَّمَاءِ فَأَصْبَحْنَا نَسَاقُ كَمَا نَسَاقُ الْأَسْرَاءُ أَنْ بَنَاهَا عَلَيْهِ وَبِكَ عَلَيْهِ كَرَامَةٌ! وَأَنْ ذَلِكَ لِعَظِيمِ خَطَرِكَ، فَسَخَمْتُ بِأَنْفِكَ وَنَظَرْتُ فِي عَظْفِكَ جَدَلًا مَسْرُورًا، حَيْثُ رَأَيْتُ الدُّنْيَا لَكَ مُسْتَوْتَةً لَكَ وَالْأُمُورُ مُتَقِيسَةً»؛ ای یزید، آیا پنداشته‌ای که چون اطراف و اکناف زمین و آسمان را بر ما تنگ کردی تا ما را مانند اسیران از این سو به آن سو بکشاند، این نشان آن است که خدا ما را خوار، و تو را گرامی داشته است؟ و آیا گمان می‌کنی این از جایگاه والای توست که چنین باد به دماغ افکنده‌ای و با تکبر به اطراف خود می‌نگری؟ چون دنیا را به کام و امور را رام خود می‌یابی، از شادی در پوست خود نمی‌گنجی (ابن طلوس، ص ۱۸۱).	۱۳
		«أَلَا سَاءَ مَا قَدَّمْتَ لَكُمْ أَنْفُسَكُمْ أَنْ سَخِطَ اللَّهُ عَلَيْكُمْ وَفِي الْعَذَابِ أَنْتُمْ خَالِدُونَ أَنْتُمْ كُونَ وَتَنْتَجِبُونَ إِيَّيَّ اللَّهِ فَيَأْكُلُوا كَثِيرًا وَاصْخَرُوا فَلَيْلًا فَلَقَدْ ذَهَبَتْ بِغَارِهَا وَشَتَا بِهَا وَلَنْ تَرْخُسُوهَا	۶۴/۲۳

مقوله اصلی	زیرمقوله‌ها	نمونه جملات	فراوانی درصد فراوانی
		يَغْتَلِي بَعْدَهَا أَبَدًا؛ بدانید که برای آخرت خویش کردار زشتی از پیش فرستادید که به خشم خداوند گرفتار و در عذاب جاوید خواهید ماند، آیا گریه می‌کنید؟ و فریاد به گریه بلند کرده‌اید؟ آری به خدا بایستی زیاد گریه کنید و کمتر بخندید که دامن خویش را به عار و ننگی آلوده نموده‌اید که هرگز شست‌وشویش نتوانید کرد (ابن طاووس، بی‌تا، ص ۱۴۷).	
سوگ آگاهانه و معنابخش	سوگواری با آگاهی	«لَعَمْرِي لَقَدْ قُتِلْتُ كَهْلِي، وَاجْتَنَسْتُ اَصْلِي، فَاِنْ كَانَ هَذَا شَفَاكَ فَقَدْ اَشَقَّيْتُ»؛ به جان خودم سوگند که تو بزرگ فامیل مرا کشتی و شاخه‌های مرا بریدی و ریشه مرا کندی اگر شفاي دل تو در این است، باشد (ابن طاووس، بی‌تا، ص ۱۶۱).	۵ ۰۹/۹
مواجهه فعال با واقعیت	افشاگری عزتمندانه	«قَالَ ابْنُ زَيْدٍ كَيْفَ زَالَتْ شُغْنُ اللَّهِ بِأَخِيكَ وَأَهْلِ بَيْتِكَ؟ فَقَالَتْ: مَا زَالَتْ إِلَّا جَبِيلًا؛ این‌زید گفت: دیدی خدا با برادر و خاندانت چه کرد؟ فرمود: به‌جز خوبی ندیدم (ابن طاووس، بی‌تا، ص ۱۶۰).	۲۲ ۴۰
		«أَلَا فَالْعَجَبُ كُلُّ الْعَجَبِ، لِقَتْلِ حَزْبِ اللَّهِ النَّجِيَاءِ، بِحَزْبِ الشَّيْطَانِ الظَّالِمَاءِ، فَهَذِهِ الْيَدِي تَنْطِفُ مِنْ دِمَائِنَا، وَالْأَفْوَاهُ تَتَخَلَّبُ مِنْ لُحُونِنَا وَتَلِكِ الْجُنُثُ الظَّوَاهِرُ الْزَوَاكِي تَتَنَاهَا الْعَوَابِلُ، وَتُعَرِّضُنَا أَهْهَاتِ الْفَرَاغِ»؛ و بسی مایه شگفتی است که افراد نجیب حزب خدا در جنگ با احزاب شیطان که بردان آزادشده بودند کشته شوند و این دست‌هاست که خون ما از آنها می‌چکد و این دهان‌هاست که از گوشت ما پر آب شده و این پیکرهای پاک و پاکیزه پی‌دربی خوراک گرگ‌های درنده گشته و در زیر چنگال بچه‌کفتارها به خاک آلوده شده است (ابن طاووس، بی‌تا، ص ۱۸۵).	
		«أَمِنْ الْعَدْلِ يَا ابْنَ الْكَفَلَاءِ تَخْدِيرُكَ خَزَائِنِكَ وَإِمَاءَكَ وَسَوْفُوكَ بَنَاتِ رَسُولِ اللَّهِ سَبَاتًا قَدْ هَتَكَتِ سُورَهُنَّ وَأَبْدَيْتِ وَجُوهَهُنَّ تَبْصُغُ وَجُوهَهُنَّ الْقَرِيبُ وَالْبَعِيدُ وَالذَّنِي وَالْقَرِيفُ لَيْسَ مَعَهُنَّ مِنْ رِجَالِهِنَّ وَلَيْ»؛ ای فرزند آزادشدگان این رسم عدالت است؟ که زنان و کنیزان خود را پشت پرده جای داده‌ای، ولی دختران رسول خدا ﷺ اسیر و دست بسته در برابر، پرده‌های احترامشان هتک شده و صورت‌هایشان نمایان، آنان را دشمنان شهر به شهر می‌گردانند و در مقابل دیدگان مردم بیابانی و کوهستانی و در چشم‌انداز هر نزدیک و دور و هر پست و شریف، نه از مردانشان سرپرستی دارند و از یارانشان حمایت‌کننده‌ای (ابن طاووس، بی‌تا، ص ۱۸۲).	
		«يَا أَهْلَ الْكُوفَةِ! أَتَدْرُونَ أَيَّ كَبِيرٍ لِرَسُولِ اللَّهِ قُرَيْشُمُ وَأَيَّ كَرِيمَةٍ لَهُ أُتْرِثُمُ وَأَيَّ دَمٍ لَهُ سَقَطَكُمْ وَأَيَّ حُرْمَةٍ لَهُ هَتَكُكُمْ؟» ای مردم کوفه! می‌دانید چه جگری از رسول خدا ﷺ بریدید؟ و چه پرده‌نشینی از حرمتش بیرون کشیدید؟ و چه خونی از او ریختید؟ و چه احترامی از او هتک کردید؟ (ابن طاووس، بی‌تا، ص ۱۴۸).	

نتایج تحلیل روایی محتوا بر اساس شاخص‌های CVI و CVR نیز نشان داد (جدول ۲) که تمامی مقوله‌های ابزار دارای مقدار CVI و CVR برابر با ۱/۰۰ بودند که بالاتر از حد مطلوب قابل قبول (۰/۹۹ و ۰/۸۵) هستند. این نتایج بیانگر روایی محتوای بسیار مطلوب ابزار بر اساس نظر خبرگان است.

جدول ۲: میزان روایی محتوایی مؤلفه‌های استخراج‌شده بر اساس نظر کارشناسان روان‌شناسی اسلامی

نمرات داوران	تعداد رای ۴ یا ۵	CVR	CVI
تکیه گاه معنوی	۵-۵-۴-۴	۵	۱/۰۰
هویت معنوی	۵-۵-۴-۴	۵	۱/۰۰
تصحیح خطاهای شناختی	۵-۵-۴-۴	۵	۱/۰۰
سوگ آگاهانه و معنابخش	۵-۵-۵-۵	۵	۱/۰۰
مواجهه فعال با واقعیت	۴-۴-۵-۵	۵	۱/۰۰

بحث و نتیجه‌گیری

آنچه پژوهش حاضر را از سایر مطالعات حوزه تاب‌آوری اسلامی متمایز می‌سازد، تمرکز ویژه بر ابعاد فعال، کنش‌گرانه و تحول‌آفرین تاب‌آوری در گفتمان حضرت زینب علیها السلام است. اکثر پژوهش‌های پیشین، تاب‌آوری را عمدتاً به مثابه صبر، تحمل یا تطبیق فردی با رنج تحلیل کرده‌اند و رویکردی بیشتر منفعلانه به تاب‌آوری داشته‌اند، اما پژوهش حاضر با الهام از خطبه‌های حضرت زینب علیها السلام، تاب‌آوری را نه یک واکنش منفعل یا صرفاً فردی، بلکه فرآیندی پویا، معناساز و مبتنی بر تحول جمعی تعریف می‌کند که در آن رنج و مصیبت به فرصت کنش مثبت، احیای هویت و شکل‌دهی به گفتمان مقاومت جمعی بدل می‌شود. در رویکرد این پژوهش، تاب‌آوری با تأکید بر خلق معنا در دل بحران، بازآفرینی هویت معنوی و برانگیختن حرکت فعال اجتماعی بررسی شده است، نه صرفاً تاب آوردن یا گذر آرام از سختی‌ها. این رهیافت مفهومی به تاب‌آوری، مؤلفه‌هایی نظیر تکیه گاه معنوی، بازتولید هویت جمعی، سوگ معنابخش، دادخواهی عزتمندانه و تصحیح خطاهای شناختی را به عنوان ابعاد فعال و تحول‌آفرین این سازه معرفی می‌کند.

بررسی پیشینه پژوهش‌های انجام‌شده در حوزه تاب‌آوری مبتنی بر منابع اسلامی نشان می‌دهد که پژوهش حاضر در برخی سطح مفهومی و روشی با مجموعه‌ای از مطالعات پیشین همسو است. در اغلب این پژوهش‌ها تلاش شده با استناد به متون اسلامی مانند قرآن، احادیث و ادعیه، مؤلفه‌ها و عوامل تقویت‌کننده تاب‌آوری شناسایی و طبقه‌بندی شوند. برای نمونه، پژوهش لژگی، داداشی و خطیب (۱۴۰۳) مؤلفه‌هایی نظیر شجاعت، خودمهارگری، پایداری و خردورزی را به عنوان ابعاد تاب‌آوری دینی معرفی کرده است که با مؤلفه‌هایی چون مواجهه فعال با واقعیت، تصحیح خطاهای شناختی و تکیه گاه معنوی در پژوهش حاضر قرابت مفهومی دارد. پژوهش علی‌اکبری و همکاران (۱۴۰۳) با تمرکز بر سیره چهار بانوی بزرگ اسلامی، چهار مؤلفه «بازگشت»،

«تحمل‌پذیری»، «انعطاف» و «تغییر» را شناسایی کرده‌اند که به‌ویژه در مؤلفه مواجهه فعال با واقعیت در این تحقیق بازتاب یافته است. همچنین این مطالعه راهکارهایی چون ایمان به معاد، اعتماد به وعده‌های الهی و آگاهی از سنت‌های الهی را برجسته کرده که با رویکرد توحیدی و تحلیل ساختاری حضرت زینب علیها السلام در گفتمان عاشورا با مؤلفه تکیه گاه معنوی، همخوانی دارد. پژوهش امینی تهرانی و علی اکبری (۱۴۰۳) درباره دعای عرفه نیز به خداشناسی، خودشناسی، هستی‌شناسی و طلب مغفرت به‌عنوان مؤلفه‌های تاب‌آوری اشاره دارد که از منظر توحیدی، با مؤلفه تکیه گاه معنوی و هویت معنوی در این تحقیق هم‌راستا تلقی می‌شود. در ادامه، همین نویسندگان در مطالعه‌ای دیگر (۱۴۰۲) با محوریت آموزه‌های امام سجاد علیه السلام، عناصری چون تلقین مثبت، حفظ روابط خانوادگی، پذیرش شرایط دشوار، هدف‌گذاری واقع‌بینانه و اعتمادبه‌نفس را به‌عنوان مؤلفه‌های تاب‌آوری معرفی کرده‌اند که با وجوهی از هویت معنوی، تحلیل معناشناسانه رنج و تکیه گاه معنوی در سخنان حضرت زینب علیها السلام هم‌پوشانی دارد. مدل مفهومی سیدخراسانی و شجاعی (۱۴۰۲) نیز با شناسایی نه مؤلفه همچون تعهد مذهبی، نگرش تکلیف‌مدار، هدفمندی و کنترل هیجانی، نشان می‌دهد که تاب‌آوری دینی ساختاری چندبعدی دارد. این ساختار در پژوهش حاضر در قالب پنج مؤلفه اصلی بازنمایی شده است. همچنین حبیب‌الهی (۱۴۰۰) با بررسی تطبیقی تاب‌آوری با مفاهیم قرآنی «صبر» و «حلم»، به عناصری چون تحمل مشکلات، روابط خانوادگی و اعتمادبه‌نفس اشاره کرده که از جنبه محتوایی با برخی زیرمؤلفه‌های تحلیل‌شده در این تحقیق همسو است. از مجموع این مطالعات می‌توان دریافت که پژوهش حاضر، ضمن حفظ انسجام نظری با تحقیقات قبلی، تلاش کرده الگوی تاب‌آوری اسلامی را از منظر سیره رفتاری حضرت زینب علیها السلام با تمرکز بر ابعاد روان‌شناختی، معنوی و کنشگرایانه استخراج نماید.

در تحلیل خطبه‌های حضرت زینب علیها السلام، پنج مؤلفه اصلی تاب‌آوری فعال قابل شناسایی شد: نخست، «تکیه گاه معنوی» که شامل ایمان و توکل بر خداوند، امیدورزی پویا به آینده، تقویض امور به پروردگار، شکرگزاری، نگاه توحیدی به سرانجام، تفسیر الهی رخدادها و باور به سنت‌های الهی و الگویی از مقاومت توحیدی را در سخت‌ترین بحران‌ها به نمایش می‌گذارد؛ دوم، «هویت معنوی» که در آن حفظ کرامت فردی و جمعی، بازآفرینی هویت مؤمنانه در برابر ظلم، تأکید بر عزت و طهارت ذاتی و ارزش‌های اخلاقی نمود می‌یابد و عنصر عزتمندی را حتی در اوج اسارت

برجسته می‌سازد؛ سوم، «تصحیح خطاهای شناختی» که شامل اصلاح باورهای نادرست، تحلیل پیروزی و شکست از منظر توحیدی و تبیین عدالت الهی است و موجب عمیق‌تر شدن بنیان فکری و معرفتی در مواجهه با بحران می‌شود؛ چهارم، «سوگ آگاهانه و معنابخش» که در آن رنج و اندوه نه تنها به عنوان واکنشی هیجانی، بلکه ابزاری برای معنابخشی به رنج، بیدارسازی اجتماعی و نگاه متعالی به رنج در دل فاجعه تلقی می‌گردد؛ نهایتاً «مواجهه فعال با واقعیت» که دادخواهی عزتمندانه، افشاگری حقیقت، هشدار نسبت به پیامدها، کنش فعال و حفظ عزت در برابر قدرت را دربر می‌گیرد و سیمای یک تاب‌آوری کنشگر و تحول‌آفرین را به تصویر می‌کشد. این مؤلفه‌ها و زیرمؤلفه‌های مرتبط، در کنار هم منظومه‌ای منسجم از تاب‌آوری فعال را بر اساس گفتمان عاشورایی حضرت زینب (ع) فراروی جامعه قرار می‌دهند.

منابع

قرآن کریم.

آق، آی‌ناز و آخوندزاده، گل‌بهار (۱۴۰۳). اثربخشی آموزش تاب‌آوری بر عزت‌نفس مادران دارای کودک مبتلا به دیابت نوع یک: یک مطالعه کارآزمایی بالینی. دانشگاه علوم پزشکی گرگان، ۵۷ (۱)، ۳۷ - ۴۴.

ابن طاووس، علی بن موسی (بی‌تا). اللهوف علی قتلی الطفوف. ترجمه سیداحمد فهری زنجانی. تهران: جهان.

امینی تهرانی، زهرا و علی‌اکبری، ایرج (۱۴۰۲). تبیینی بر تاب‌آوری با استفاده از آموزه‌های امام سجاد (ع). رویکرد فلسفه در مدارس و سازمان‌ها. ۲ (۳)، ۱ - ۱۵.

امینی تهرانی، زهرا و علی‌اکبری، ایرج (۱۴۰۳). بازشناسی مفهوم و تبیین تاب‌آوری با بهره‌گیری از دعای عرفه امام حسین (ع). رویکرد فلسفه در مدارس و سازمان‌ها. ۳ (۳)، ۱ - ۲۱.

ایمان، محمدتقی و نوشادی، محمودرضا (۱۳۹۰). تحلیل محتوای کیفی. پژوهش، ۲ (۳)، ۱۵ - ۴۴.

بخشی‌زاده، شهرزاد؛ افروز، غلامعلی؛ به‌پژوه، احمد؛ غباری بناب، باقر و شکوهی یکتا، محسن (۱۳۹۵). اثربخشی آموزش مهارت‌های تاب‌آوری مبتنی بر معنویت اسلامی بر میزان رضامندی زوجیت و مؤلفه‌های تاب‌آوری معنوی در مادران با کودکان آهسته‌گام. توانمندسازی کودکان

استثنایی، ۷۵-۶۰، (۴)۷.

جعفری، حمیدرضا و هراتیان، عباسعلی (۱۳۹۷). مثبت‌اندیشی در روان‌شناسی و تبیین سازه آن بر اساس منابع اسلامی. پژوهش‌نامه سبک زندگی، ۶(۴)، ۱۰۵-۱۲۸.

حبیب‌الهی، حبیب (۱۴۰۰). عوامل و مؤلفه‌های تاب‌آوری از منظر قرآن و روایات. مطالعات اخلاق کاربردی، ۱۱(۴۳)، ۱۱-۴۳.

حسینی دولت‌آبادی، فاطمه؛ صادقی، عباس؛ سعادت، سجاد و خدایاری، هانیه (۱۳۹۳). رابطه بین خودکارآمدی و خودشکوفایی با راهبردهای مقابله‌ای در دانشجویان. پژوهش در آموزش علوم پزشکی، ۶(۱)، ۱۰-۱۸.

سیدخراسانی، راضیه‌سادات و شجاعی، محمدصادق (۱۴۰۲). مدل مفهومی تاب‌آوری روان‌شناختی بر اساس آیات و روایات. قرآن و روان‌شناسی، ۲۳(۱)، ۲۳-۳۵.

شیوندی چلیچه، کامران؛ عبدالملکی، سعید؛ قلمی، زهرا و نفر، زهرا (۱۴۰۲). تبیین مدل تاب‌آوری بر اساس هدفمندی زندگی و کیفیت روابط با میانجیگری سلامت معنوی در مواجهه با شرایط فشار روانی ناشی از کووید-۱۹. فرهنگ مشاوره و روان‌درمانی، ۱۴(۵۴)، ۱-۳۴.

علی‌اکبری، ایرج؛ نصر اصفهانی، محمدجواد و نصر اصفهانی، فاطمه (۱۴۰۳). تبیینی بر مصادیق تاب‌آوری در سیره چهار بانوی شاخص در منابع اسلامی. رویکرد فلسفه در مدارس و سازمان‌ها. ۱۳(۱)، ۱-۱۸.

فتحعلی‌خانی، مونا؛ شعرافچی، محمدرضا و حاجی‌علیزاده، کبری (۱۴۰۲). اثربخشی آموزش تاب‌آوری بر کیفیت زندگی، خودکارآمدی و مهارت حل مسئله در نوجوانان وابسته به مواد. مطالعات روان‌شناختی نوجوان و جوان، ۴(۴)، ۱۹۷-۲۰۶.

لزگی، علینقی؛ داداشی، مهدی و خطیب، سیدمهدی (۱۴۰۳). مؤلفه‌های روان‌شناختی تاب‌آوری دینی بر اساس آموزه‌های اسلامی. اسلام و پژوهش‌های روان‌شناختی، ۱۰(۱)، ۱۱۹-۱۳۸.

مفید، محمد بن محمد (۱۴۱۳ ق). الإرشاد فی معرفه حجج الله علی العباد، قم: المؤتمر العالمی لألفیه الشیخ المفید.

مؤمنی‌راد، اکبر؛ علی‌آبادی، خدیجه؛ فردانش، هاشم و مزینی، ناصر (۱۳۹۲). تحلیل محتوای

کیفی در آیین پژوهش: ماهیت، مراحل و اعتبار نتایج. اندازه‌گیری تربیتی، ۴(۱۴)، ۱۸۷ - ۲۲۲.
هاشمی، لادن و جوکار، بهرام (۱۳۹۰). بررسی رابطه بین تعالی معنوی و تاب‌آوری در دانشجویان
دانشگاه. مطالعات روان‌شناسی تربیتی، ۸(۱۳)، ۱۲۳ - ۱۴۲.

Block, J. H. & Block, J. (1980). The role of ego-control and ego-resiliency in the organization of behavior. In W. A. Collins (Ed.), Development of cognition, affect and social relations: *The Minnesota symposia on child psychology*, (13), 39-101 .

Cooper, C. L; Flint-Taylor, J. & Pearn, M. (2013). *BUILDING RESILIENCE FOR SUCCESS A Resource for Managers and Organizations*. London: Palgrave Macmillan.

Ke, G. N., Grajfoner, D., Wong, R. M. M., Carter, S., Khairudin, R., Lau, W. Y. & Lee, S. C. (2022). Building the Positive Emotion-Resilience-Coping Efficacy Model for COVID-19 Pandemic. *Frontiers in Psychology*, 13, Article 764811.

Maddi S. R., Khoshaba D. M. (2005). *Resilience at work: how to succeed no matter what life throws at you. Special edition*. New York: Amacom.

Masten, A. S. (2001). Ordinary magic: Resilience processes in development. *American Psychologist*, 56(3), 227-238 .

Rutter M. (2012). Resilience as a dynamic concept. *Development & Psychopathol*, 24(2), 335-44 .

Stoffer, E. S. (2011). Mindfulness-Based cognitive therapy for depression: A New Approach to Preventing cognitive Behavioral therapy. *Book Reviews*, 1(3), 16-30.

Ungar M., Theron L., Höltge J. (2023). Multisystemic approaches to researching young people's resilience: Discovering culturally and contextually sensitive accounts of thriving under adversity. *Development Psychopathol*; 35(5), 2199-2213 .

Masten, A. S. (2001). Ordinary magic: Resilience processes in development. *American Psychologist*, 56(3), 227-238.